

AYDINLANMA MÜCADELESİNDE DIDEROT'UN *ANSİKLOPEDİSİ*

Erhan Nalçacı

Prof. Dr. Fizyoloji Anabilim Dalı
Tıp Fakültesi, Ankara Üniversitesi, Ankara
nalcaci@medicine.ankara.edu.tr

ÖZET

Ansiklopedi 1751 ve 1772 yılları arasında yayımlanan ve çok sayıda aydının emeği ile ortaya konan dev bir aydınlanma eseridir. Burjuvazi, Diderot'un öncülüğünde *Ansiklopedi*'de bir ideolojik cephe oluşturmuş, düzeni savunan değerlere, özellikle kilise ve dine karşı gedikler açan bir mücadele yürütmüştür. Birçok kez yasaklama ve toplatma kararına rağmen düzenin içindeki yarıma nedeniyle yoluna devam edebilmiştir.

Burjuvazinin üretici güçleri geliştirmeyi programına yazması nedeniyle çağındaki üretim tekniklerini merkezi olarak toparlayarak belgelemiştir. Felsefi olarak tutarlı bir materyalist çizgisi olmamasına rağmen özellikle Diderot'un diyalektik materyalizme yaklaştığı izlenir. Ancak siyasi olarak; aydın hükümdarları veya meşruti demokrasiyi, güçlerin ayrılığını ve laikliği savunurken, mülkiyet hakkını kutsamıştır. Bu haliyle o çağda burjuvazinin ilericiliğinin yanı sıra bu ilericiğin tükeneyecek olmasının izlerini de içerir.

Ansiklopedi günümüzde de sosyalist devrimler öncesi aydınlanma mücadelesinin azalmayan önemine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Diderot, Ansiklopedi, 18. Yüzyıl, Aydınlanma, Fransa, Materyalizm.

DIDEROT'S ENCYCLOPEDIA IN THE STRUGGLE FOR THE ENLIGHTENMENT

ABSTRACT

The Encyclopedia is a great work of enlightenment published between 1751 and 1772 and put forward by the efforts of many intellectuals. Under the leadership of Diderot, the bourgeoisie formed an ideological front in the Encyclopedia and waged a breaching struggle against values that defend the order, especially the church and religion. Despite the decision to ban and recall many times, he was able to continue on his way due to the split in the order. Since the bourgeoisie wrote the development of productive forces in its program, it centrally gathered and documented the production techniques of its age. Although it does not have a philosophically consistent materialist line, it is observed that Diderot in particular approaches dialectical materialism. However, politically; While defending intellectual monarchs or constitutional democracy, separation of powers and secularism, he blessed the right to property. As such, it contains traces of the progressive extinction of the bourgeoisie as well as the progressiveness of that era.

The encyclopedia points to the undiminished importance of the struggle for enlightenment before the socialist revolutions.

Keywords: Diderot, Encyclopedia, 18th Century, Enlightenment, France, Materialism.

GİRİŞ

Tarihin her döneminde egemen sınıf iktidarını korumak ve geliştirmek için çağın ideoloji ve bilgisinin sistemleştirilmesine ihtiyaç duymuştur. Ansiklopediler bu sistemleştirmenin özel bir formu olarak belirmiştir.

Ansiklopedinin kelime olarak kökenine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri kökenini Yunanca "enkylopaideia"ya dayandırmakta, "enkylios" (genel) ve "Paideia" (eğitim) kelimelerinin bileşiminden türediğini iddia etmektedir. Diğeri ise yine Yunanca "egkuklios paideia" yani tüm bilgi çevriminden geldiğidir (Hilav, 2018).

İlkel bir ansiklopedi olarak kabul edilebilecek ilk örneğin M.Ö. 1600 yıllarında Sargon'un kütüphanesinde bu-

lunan ve 70 tabletten oluşan Babil ve Asur astrolojisini toparlayan çalışma olduğu söylenir (Tekin, 2020). Aris-toteles'in (M.Ö. 384-322) çalışmaları da ansiklopedik bir sistematik sunmaktadır (Aydın ve ark., 2018). Atina ve genel olarak Yunan coğrafyasından dünyaya yayılmaya başlayan egemenlik bilginin sistematikleştirilmesine gereksinim duymuştur.

Avrupa Orta Çağ feodalizminde ise egemenler dine dayalı külliyatın sistemleştirilmesini desteklemişlerdir (Tekin, 2020). Çin Orta Çağ'ında egemen sınıfın mali desteği ile ansiklopedilerin ortaya çıktığı görülmektedir (Tekin, 2020).

Ancak bir ansiklopedinin aydınlanma süreci ile buluşması ve aydınlanma mücadelesinin bir aracına dönüşmesi farklı bir toplumsal mekanizmayı içerir. Tarihsel

olarak ister antik çağda ister daha yakın çağlarda feodal temelli bir üretim tarzından meta ekonomisine geçiş söz konusuysa aydınlanma yükselen ama henüz iktidara gelmemiş bir sınıfın siyasi aracına dönüşür. Çünkü eskiyen ama hala iktidardaki sınıf egemenliğini dinden türetmekte, başka bir deyiş ile toprak kölelerini düzene dinsel inançlarla bağlamaktadır. Hâkim olan ideoloji insanı ve aklını dine dayanarak aşağılamaktadır. Dolayısı ile aydınlanma iktidardaki soylu sınıfı koruyan dogmalardan oluşan ideolojiye saldırmak anlamına gelmektedir (Nalçacı, 2017).

Ansiklopedi'nin başlıca aktörü olan Denis Diderot (1713-1774) aydınlanmayı *Ansiklopedi*'de şöyle tanımlayacaktır: Aydınlanmacı¹¹

... ön yargıları, gelenek ve görenekleri, eski olma-tan kaynaklanan genel kabulleri; otoriteyi ve kı-sacası insanların zihnini boyunduruk altına almış olan her şeyi çiğneyerek kendi kendine düşünmeye ve açık seçik ve genel ilkelere yükseltmeye cesaret eden; onları sorgulayan, tartışan, kendi deneyiminin ve aklının tanıklığından başka bir şeyi kabul etmeyen ve hiçbir şeye bağlanmadan ve taraf tutmadan incelediği felsefelerden sadece kendisine ait olan özel bir felsefe oluşturan bir filozoftur (Usta, 2017).

1750 ve 1772 yılları arasında üretilen *Ansiklopedi* veya diğer adıyla *Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklama-lı Sözlüğü* olağanüstü bir tarihsel etki yapmış, çapı ve entelektüel derinliği ile döneminde bir başucu kitabı haline gelmiş ve Büyük Fransız Devrimi'nin başlıca hazırlayıcılarından olmuştur (Tanilli, 1984). Fransız Devrimi'nin cumhuriyet, laiklik, yurttaşlık gibi kavramlar üzerinden günümüze etkisi düşünüldüğünde *Ansiklopedi*'nin de hala çağımızı etkilediği söylenebilir.

Ansiklopedi burjuvazinin devrimci bir sınıf olarak tarihsel bir rol oynadığı dönemin ürünüdür. Günümüzde burjuvazi karşı-devrimci bir sınıfa dönüşmüş, yarattığı iktisadi-siyasi bunalımla başa çıkabilmek için Orta Çağ gerici ideoloji ve üst yapı kurumlarını Türkiye'de ve dünyanın her yerinde yardımına çağırmıştır.

Örneğin, tarikatların günümüz toplumunda oynadığı rol düşünüldüğünde *Ansiklopedi*'nin *Cizvit*¹² maddesi-nin nasıl hala etkili olabilecek şiddetli bir aydınlanma cephesi açtığını anlayabiliriz. Maddeden küçük bir alıntı yapmak bu iddiayı anlaşılır kılacaktır:

... Cizvit tanrıbilimcilerinin, bu topluluğun ku-ruluşundan bu yana, dinsel çıkar, kutsallığı ihlal, küfür, büyü, dinsizlik, astroloji, iffetsizlik, oğlan-cılık, yalan yere yemin, sahtecilik, yalancı tanık-

lık, yargıçların rüşvetçiliği, hırsızlık, adam öldür-me, intihar, fuhuş ve kral öldürme konularında neler söylediklerini görüp dehşete düşersiniz.

... devletin çevresindeki en gözde ailelerin umut bağladıkları gençlerin hemen hepsi, onların okullarında öğrenim görüyordu; dinsel yaşam, onları, kralın karısının ve çocuklarının en gü-vendiği kimseler haline getirmişti; onlar artık koskoca din adamları sınıfının ruhu gibiydi-ler (Diderot ve D'Alembert, 2018, ss. 200-201).

İşçi sınıfı siyaseti günümüz koşullarında aydınlanma mücadelesini omuzlarken *Ansiklopedi*'de ortaya çıkan fikirleri de yeni bir nitelik kazandırarak ileriye taşıya-cak tek sınıf olarak belirmiştir. *Ansiklopedi*'nin ortaya çıktığı koşullara ve içeriğine biraz daha yakından bak-mak bu anlamda yararlı olacaktır.

1. TARİH İÇİNDE ANSİKLOPEDİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. On Sekizinci Yüzyılda Fransa

Ansiklopedi'nin yazıldığı 18. yüzyılın ikinci yarısı bir eşitsiz gelişime işaret etmektedir. İngiltere ve Hollan-da burjuva devrimlerinden sonra merkezi bir feodal krallık olan Fransa reform bile yapamayan ve sermaye birikiminin önünü tıkayan bir ülke görünümündedir. Bu dönemin ana karakteri burjuva devrimine duyulan gereksinimdir.

İngiltere sanayi, denizasıırı ticaret ve modern bankacılık sistemiyle hızla gelişen bir kapitalist ekonomiye sahip olmuş, feodal engellerden kurtulmuştur. Londra'nın nü-fusu bu dinamizmin tanıklığını yapmaktadır: 1640 İngi-liz Devrimi'nde 350 bin olan Londra nüfusu 1715'te 630 bine, 1815'te 1,4 milyona çıkmıştır. Paris de büyük nü-fusu ile devrimlerin sahnesi olacaktır, ama Londra'nın nüfusu 200 yılda 12 kat artarken, Paris'in nüfusu Lond-ra'nın yarısına ancak ulaşacaktır (Faulkner, 2012:166).

Fransa'da zenginlik devletin borç senetlerine yönel-mekte, sanayi ve ticaret sermayesinin gelişimine ket vurmaktadır. Feodal tarım ilişkileri köylülüğü sefalete sürüklerken zenginlik rantiyeci sınıfların elinde birik-mektedir. İngiltere ve Fransa arasındaki rekabet aslın-da kapitalist ve feodal üretim tarzları arasındadır ve bu durum askeri olarak İngiltere'nin üstünlüğü ile son-lanacaktır. Yedi Yıl Savaşları'nı sonlandıran 1763 Paris Anlaşması ile Fransa birkaç ada dışında bütün sömür-gelerini İngiltere'ye karşı kaybeder (Ribard, 2015, ss. 349-335).

Fransa'da ekonomi giderek kötüleşmekte ve klasik tabirle üretim ilişkileri üretici güçlerin gelişimini en-gelleyen bir kısır döngü oluşmaktadır. Katolik Fransa 1770'lerde 130.000 kadar din adamının kontrolü altın-daydı. Ancak din adamları da kendi içlerinde bir kast sistemine sahiptiler. Atanan piskoposların %99'u soylu-lardan seçiliyor ve feodal bir gelir olan ondalık vergiyi

11 Ansiklopedide "eklektizm yanlısı" diye geçiyor. Günümüzde daha iyi anla-sılsın diye "Aydınlanmacı" yazar tarafından eklenmiştir.

12 Cizvit, Hristiyanlıkta 16. yüzyılda ortaya çıkan ve 18. Yüzyılın ikinci yarısına kadar çok etkili olan bir tarikat.

kendilerine ayırıyorlardı (Price, 2012, ss. 106-107; Soboul, 1969, ss. 29-30).

Kilise geleneksel düşüncelerin sorgulanmasına düşmanca davranıyor, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar muhalefeti eziyordu. Fransa'da Protestanlar kadırgalarda çalışmak üzere mahkûm edilebiliyordu. İki Protestan Fransa'da *Ansiklopedi*'nin halen basımının sürdüğü 1761³ ve 1766 yıllarında işkence edilerek idam edilmişlerdi (Harman, 2011:244).

Bu koşullarda soylu sınıfın tüm imtiyazlarına ve sermaye birikiminin önündeki feodal engellere rağmen burjuvazi kentlerde temel sınıf olmaya doğru gidiyordu. Devrimden önce bir tarım ülkesi olan Fransa'daki 1175 kentin %60'ının nüfusu 10 binin üzerine çıkmıştı ve 600 binlik nüfusuyla Paris burjuvazinin asıl etkinlik alanı haline gelmişti (Hof, 2004:41). Burjuvazi çeşitli tabakalar halinde bulunuyordu ve loncaların dışında kendi geliriyle yaşayan zanaatkâr ve esnaflar burjuvazinin üçte ikisini oluşturunuyordu (Soboul, 1969:36). Fransız aydınlanmasının öncüleri çoğu kez doğrudan bu yeni sınıfın içinden geliyordu. Örneğin, Voltaire bir iş adamı ve Afrika kökenli kölelerin ticaretini yapan bir şirketin hissedarı, 18. yüzyılın etkili bilim insanı Buffon dökümhaneleri olan bir sanayici (Ribard, 2015:349) ve *Ansiklopedi*'nin kurucusu Diderot ise bıçak üreten bir zanaatçının oğluydu (Cresson, 1997:9). Burjuvazi, bugün anladığımız anlamda siyasi iktidarı ele geçirmeyi net bir şekilde programına yazmamıştı, ancak soyluluğun ve kilisenin imtiyazlarına karşı ideolojik ve siyasi bir mücadeleyi giderek yükseltiyordu.

1.2. Fransa'da Aydınlanma ve *Ansiklopedi*'ye Hazırlık

Fransa her ne kadar 18. yüzyılın ikinci yarısına uluslararası rekabetin kaybeden ülkesi olarak da girse Avrupa düşün dünyasının lider ülkesidir. İngiltere'nin demir üretimi, düzenli olarak artan bir denizasırsı sömürge imparatorluğu varsa, Fransa'nın Jean-Jacques Rousseau'su, Voltaire'i ve Diderot'su vardır (Ribard, 2015:355).

Ayrıca Fransızca o dönemde Kıta Avrupası için Latince'nin yerini almış, bilim, sanat ve diplomasi dili olmuştur. Avrupa saraylarında, akademilerinde Fransızca konuşulmakta, ülkeler arasında anlaşmalar Fransızca yazılmaktadır (Tanilli, 2007:154).

Eşitsiz gelişim yasası coğrafyaları dolaşmaktadır. Geçen yüzyıllardaki Hollanda ve İngiliz devrimlerinin aydınlığı şimdi Fransa'ya yansımıştır ve burada damıtılmakta, etkili biçimler olarak gelişmektedir. Başlıca Francis Bacon (1561-1626), Rene Descartes (1596-1650), Baruch Spinoza (1632-1677) ve John Locke'ın (1632-1704) etkisi ile Fransa cazip bir entelektüel merkez haline gelmiştir

(Harman, 2011, ss. 242-243). Voltaire sürgünde olduğu İngiltere'deyken 1727'de Newton'un cenaze törenine katılır ve bir bilim insanına gösterilen büyük saygıdan etkilenir (Maurois, 1980:34). Newton'un aydınlanmaya olan etkisi Voltaire tarafından Fransa'ya taşınacaktır.

Ansiklopedi'yi önceleyen en önemli eserlerden biri Montesquieu'nun (1689-1755) *Kanunların Ruhu*'dür. 1748'de yayımlanan ve otuz yılını verdiği bu eserinde Montesquieu sonraki burjuva devrimlerinin başlıca ilkelerinden olan ve o dönemde kralın elinde toplanan yasama, yürütme ve yargının ayrı kurumlar tarafından temsiline dayanan güçlerin ayrılığını formüle edecektir (Tanilli, 2007, ss. 57-58). *Kanunların Ruhu*'nun yayınlanmasından bir yıl önce ise hekim olan La Mettrie tarafından materyalist görüşlerin özetini sunan *Makine Adam* (L'Homme-machine) basılır. Kitaba göre insan hareket halindeki maddeden başka şey değildir (Ronan, 2005:463).

Ansiklopedi üzerinde Francis Bacon'un özel etkisinden ayrıca bahsetmek gerekir. Bilginin elde edilmesinde deneyciliği güçlü bir şekilde savunan Bacon, kendi döneminde anlatılan üniversite derslerini putlar olarak nitelemiştir (Conner, 2013, ss. 261-262). Bacon'a göre zanaatkârların kendi deneyimleri ile kazandıkları bilgiler ansiklopedik bir şekilde derlenmeli ve burjuvazinin elinde merkezileşmelidir (Conner, 2013:374). Feodal dönemde egemen sınıf dogmaları sistemleştirmeye çalışırken pratik süreçlerin içinde olan zanaatkârlar bilgi üretmektedir. Geleceğin egemen sınıfı olan burjuvazi için bu bilginin merkezileşmesi ve sistemleştirilmesi başlangıç olarak zorunlu gözükmektedir. *Ansiklopedi*'nin uzun adında geçen "Zanaatlar" bu anlamda burjuvazinin parmak izini taşımaktadır.

Ayrıca *Ansiklopedi*'deki ve diğer yeni fikirlerin iştahla tartışılacağı bir ortam oluşmuştur. Burjuvazinin olduğu kadar yeniçağın cazibesine katılan soyluları da çeken "Salon"lar bütün yeni felsefi görüşlerin tartışıldığı mekânları sunarlar. Materyalist düşünür d'Holbach'ın, Bayan Quinault'un, Bayan Lespinasse'nin ve daha birçoklarının salonlarında düzenli olarak bir araya gelen aydınlar yeni fikirleri tartışmışlardır (Tanilli, 2007:167). Üst sınıfların gittiği salonlara ilave olarak okuma odaları ve kafeler giderek daha iyi eğitim alan ve meslek sahibi olan gençleri çekiyordu (Price, 2012:106). Eskisine saldıran yeni felsefe feodal devlette de gedikler açıyor, kendini güvenceye alan dostlar ediniyordu.

1.3. *Ansiklopedi* Yayınlanıyor

Nerdeyse 30 yıla yayılan *Ansiklopedi*'nin yayımlanma süreci gericilik ve ilerilik arasında yoğun bir sınıf savaşına tanıklık eder. *Ansiklopedi* bu süreçte birçok kez yasaklanmış, toplatılmış ama yoluna devam etmiştir. Bu 30 yılda burjuvazinin görüşleri çok daha netleşmiş, keskinleşmiş, bir aydın cephesi oluşturmuştur. Gericilik ise zaman zaman yaptığı ataklara rağmen kaybeden taraftır.

3 Toulouse kentinde Protestan bir tüccarın oğlu intihar eder ve baba oğlunu Katolikliğe geçmeye çalıştığı için öldürdüğü ithamıyla karşılaşır. Hiçbir kanıt olmadığı halde dini baskı altında baba işkenceyle öldürülmeye mahkûm edilir. Kemikleri kırılır ve yavaş yavaş ölüme terk edilir, sonra cesedi yakılır. Voltaire bu olaya müdahale edecek ve dava yeniden görülecektir (Maurois, 1980, ss. 104-109).

Fransızca bir ansiklopedinin yayımlanma fikri ilk olarak 1745'te çıkmıştır. 1728'de İngiltere'de yayımlanan iki ciltlik Ephraim Chambers'in *Ansiklopedi veya Sanat ve Bilimlerin Evrensel Sözlüğü* (*Cyclopaedia, or an Universal Dictionary of Arts and Sciences*) telifi alınarak Fransızca'ya çevrilecektir (Ponce, 2018:25).

Yayıncılar çeviri için Diderot ile 1746'da anlaşılır ama Diderot'nun yöneticiliğinde *Ansiklopedi*'nin bilimsel, felsefi ve siyasi ve bir olaya dönüşeceğinin henüz kimse farkında değildir. Bu bir çeviri eser olmayacak, toplumun en ileri düşüncelerinin içine yedirildiği, 130 kadar aydının, dönemin hemen bütün entelijansiyesinin katkı koyduğu bir olay haline gelecektir (Tanilli, 2007:69). Diderot başından sonuna sürecin yöneticisi, yaratıcı düşüncenin motoru ve ideolojik yönlendiricisidir. Ancak olayın başında bir iş bölümü yapılır: D'Alembert (1717-1783) bilim ve matematik kısmını yazacak ve gözden geçirecek, Diderot ise geri kalanı ile ilgilenecektir. *Ansiklopedi*'nin oluşturulmasına devrin önde gelen birçok aydını, Voltaire, Montesquieu, Buffon, Rousseau içinde olmak üzere katkı verecektir (Cresson, 1997:13).

Diderot bir yandan *Ansiklopedi* için hazırlıkları yaparken bir yandan geçim sıkıntısı nedeniyle o yıllarda sürekli yazmaktadır. Bu eserlere yansıyan Diderot'nun materyalizmi ve dini kurumlara yönelttiği eleştiri düzeyi rahatsız eder ve *Görenlerin Kullanımı İçin Körler Üzerine Mektup* nedeniyle tutuklanır, evi aranır, eserlerinin elyazmalarına el konur. Diderot, Bastil Hapishanesi dolu olduğu için 1749'da bir süre Vincennes Şatosu'nda bir hücreye kapatılır (Cresson, 1997:14).

Körler üzerine mektup dâhice yazılmış ve hala araştırmacılara ufuk açabilecek bilimsel bir eser olmasının yanı sıra kilisenin yaydığı ideolojiyi iğnelemektedir. Kısa bir pasaja bakmanın dönemin atmosferini anlamak için faydası olabilir:

Gözleri yalnızca bir iki gün açılmış olan bir kimse körlerden oluşmuş bir millet arasına karışırsa, ya hiç sesini çıkarmamalı ya da kendisine deli gözüyle bakılmasını kabul etmelidir. Çünkü onlara her gün yeni bir gizemden bahsedecek, aklı başında olanlarsa bunların birine bile inanmayacaktır. Dini savunanlar da, bu kadar inatçı, hatta bazı bakımlardan bu kadar haklı, fakat bu kadar temelsiz bir inanmazlıktan büyük bir fayda sağlayamazlar mıydı? Eğer bir an için böyle bir ihtimali kabul ederseniz, bu size cehalet devirlerinde hakikate erişmek bahtsızlığına ve sonra da bunu kör çağdaşlarına anlatmak ihtiyatsızlığına sahip olmuş olanların maceralarını ve katlandıkları işkenceleri hatırlatır (Diderot, 2012, ss.13-14).

1750'de 10 cilt olarak tasarlanan *Ansiklopedi* için tanıtım broşürü basıldı ve abonelik oluşturuldu. İlk cilt

D'Alembert'in uzun önsözüyle 1751'de yayımlandı. Bir yandan Diderot bu cildin yayımlanması ile Berlin Bilimler Akademisi üyeliğine davet edildi, diğer yandan Cizvit Tarikatı'nın gazetesi tarafından bombardımana tutuldular. 1752'de yayımlanan 2. Cilt ise daha şansızdı; Kilişe'nin öfkesini çekti ve Krallık Şurası toplatılıp 2. Cild'in imha edilmesi ile ilgili bir karar aldı. Bu karar kaldırılmadı fakat uygulanamadı da, çürümekte olan rejimin içinden gelen destek *Ansiklopedi*'nin devam etmesi için fiili bir dayanak sağlıyordu (Cresson, 1997:16).

Sonra her yıl bir cilt yayımlanmaya başladı. 1757'de

Şekil 1. *Ansiklopedi*'nin bir cildinin kapağı ve diğer ciltlerin sırtı izleniyor.
Kaynak: <https://www.parisology.net/diderot-and-dalembert>

D'Alembert'in *Cenevre* maddesi yüzünden yazarlar arasında görüş ayrılığı çıktı ve kendisi de Cenevreli olan Rousseau'nun *Ansiklopedi*'den ayrılmasına yol açtı. Bu maddede D'Alembert, Cenevre'deki burjuvazinin dar kafalılığını eleştiriyor ve hicvediyordu, dolayısı ile burjuvazi içinde bir kırılmaya neden oldu. 1758'de siyasi baskıya ve maddi sıkıntılara dayanamayan D'Alembert de *Ansiklopedi*'deki görevinden ayrıldı (Ponce, 2018:27).

1759'da Devlet *Ansiklopedi*'ye bir kez daha yüklendi, savcı "Dini yıkmak ve halkları bağımsızlık yolunda kıskırtmakla" suçladı. Yine de baskısı ülke dışında yapılmak üzere çalışma devam etti. Bütün bu baskılar yazarları yer yer temkinli davranmaya itti, hatta basımcının bazı maddelerde kesintiye gittiği sonradan fark edildi (Cresson, 1997:18). 17 cildi metin, 11 cildi ise şekillerden oluşan *Ansiklopedi* 1772'de tamamlandı. 1780'de ise iki ciltten oluşan bir dizin yayımlandı (Ponce, 2018, ss.28-29). O çağda 25 bin kadar kopyası satılan *Ansiklopedi* geniş bir okuyucu kitlesine ulaştı (Faulkner, 201:167). Diderot *Ansiklopedi* maddesinde şöyle yazmıştı: "Onlara göre, iyi hazırlanmış bir ansiklopedi, bir kralın kitaplığında ve kendilerinden başka herkesin gözünden uzak bir el yazması olarak bir köşede durmalıdır" (Diderot ve

L'Alembert, 2018:175). Gerçekten *Ansiklopedi*, işçi sınıfına değilse de o zaman kentlerdeki halkın önemli bir kısmını oluşturan burjuvaziye ulaştı.

1.4. *Ansiklopedi*'nin Kapsamı

1.4.1. Felsefesi

Ansiklopedi'den yayılan yeni felsefe bir bütün değil, burjuvazinin farklı katmanlarının dünya görüşlerinin bir araya gelmesinden oluşur. Çünkü Diderot'un önderliğinde burjuvazi bütün bileşenleri ile ideolojik düzlemde ittifak sağlayan bir cephe oluşturmuştur (Tanilli, 1984). Bir yandan 18. yüzyılın ikinci yarısında burjuvazi devrimci bir sınıf olarak davranmaktadır ama öte yandan tutarlı bir materyalizm geliştirmesi sınıfın niteliği gereği zordur. Örneğin, *Ansiklopedi* yazarları içinde D'Alembert bilinemezci, Voltaire ve Rousseau deistir; var olan dinlere ve kurumlara inanmazlar ama maddenin bir ilk itkiye ihtiyacı olduğunu düşünürler veya bundan kuşulanırlar (Hilav, 2018:14).

Öte yandan *Ansiklopedi* daha sonra işçi sınıfının dünya görüşünün içinden doğacağı görece gelişkin bir materyalizmi de barındırır. Marx ve Engels *Kutsal Aile* içinde Fransız materyalizmine ilişkin bir toparlama yapmışlardır. Şöyle yazarlar: "18. yüzyıl Fransız aydınlanma felsefesi ve hele Fransız materyalizmi, sadece var olan din ve tanrıbilime karşı savaşım vermekle kalmamış ama bir o kadar da 17. yüzyıl metafiziğine, özellikle Descartes, Malebranche, Spinoza ve Leibniz metafiziğine karşı açık savaşım, bildirilmiş bir savaşım vermişlerdir." (Marx ve Engels, 2009:180)

Descartes'in ruh ve madde ayrımı insan bedeninin akılla araştırılabileceği mekanik bir alan sunar. Örneğin, ruhun dışında kalan beden bir makineydi. Daha büyük bir sorun, bu materyalizm metafizik bir özellik gösteriyordu. Onlara göre madde sürekli hareket halindeydi, ama ilerlemeyen sürekli bir çember çiziyordu (Engels, 2011, ss. 26-27).

Engels, 18. yüzyıl Fransız felsefecilerinin metafizikten kurtulamadığını ama yine de felsefe dışında Fransızların "diyalektik başyapıtlar" verecek durumda olduğunu yazar. Örnek olarak, Diderot'un *Rameau'nun Yeğeni* ile Rousseau'nun *İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Söylev*'ini verir (Engels, 2012:54).

Ansiklopedi'ye bakınca Lamarck'ın Evrim Kuramı'nın Fransız Devrimi'nin ürünü olduğunun iddia edilmesine (Nalçacı, 2017) ve Engels'in Fransız materyalizminin bu dönemde diyalektikçe daha çok yaklaştığı görüşüne katılmamak elde değildir. *Ansiklopedi*'de doğa tarihi üzerine 4500 madde yayınlanmıştır ve bunlardan 300 kadarı Diderot'a aittir (Lana, 2000). Diderot tarafından yazılan *Hayvan* maddesi o dönem materyalizminin gelişkinliğine *Ansiklopedi*'ye yansıdığı kadarıyla işaret eder. İlgili maddeden yer alan aşağıdaki pasaj bu durumu özetler niteliktedir:

... kesinlikle söylenebileceği gibi, evren, her şeyin birbirine bağlı olduğu ve varlıkların, gözden kaçacak ölçüde ince farklarla birbirlerinin üstünde yükseldikleri ya da birbirlerinin altında yer aldıkları ve dolayısı ile bu sıralamada (zincirleme) hiçbir boşluğun bulunmadığı biricik ve tek bir makine olduğuna ... göre, hayvansallığın (eğer bu sözü kullanmak yerindeyse), başladığı ve sona erdiği iki sınır belirlemek bizim için güç olacaktır (Diderot ve D'Alembert, 2018:297).

Biyolojik evrim düşüncesinin *Ansiklopedi*'de nasıl kendini gösterdiği yukardaki satırlardan anlaşılıyor. Ancak çok göz önündeki *Ansiklopedi*'de yazarların temkinli davrandığı düşünülürse *düşüncenin gelişkinliğini kavramak için* Diderot'un *D'Alembert'in Düşü* kitabından bir alıntıya başvurulabilir:

Bütün varlıklar birbirinin içinde dolaşıp duruyor; demek ki bütün türler, yani her şey sürekli bir akış halinde... Her hayvan az çok insandır, her maden az çok bir bitkidir, her bitki az çok hayvandır. Doğada kesinleşmiş, durağanlaşmış hiçbir şey yoktur (Alıntılayan, Cresson, 1997:84).

Hele aynı yapıttan şu satırlara göz atılırsa Lamarck'ın Evrim Kuramı'nın nerdeyse bütün öğelerinin belirlediği fark edilir:

Kolsuz türlerin uzun süre birbirini izlediğini tasarlayın. Sürekli çaba gösteriliyor ve sonunda, bu kıskacıkların iki yanda uzadığını, gitgide omuzlara yayıldığını, uçlarından parmaklar çıktığını, böylece, ellerle kolların oluştuğunu görürsünüz. İlk yapı ihtiyaçlara ve kullanışlara göre ya bozulur, ya da gelişir (Alıntılayan, Cresson, 1997:84).

Lamarck'ın 1815'te yayımlanan *Zooloji Felsefesi* kitabında sunduğu ilk sistematik Evrim Kuramı, türlerin bir zincire bağlı olarak aşağıdan yukarıya giderek gelişerek oluştuğu ve türsel farklılaşmanın organların ihtiyaca bağlı olarak kullanımı olduğunu ileri sürüyordu (Gribbin, 2014, ss. 362-363).

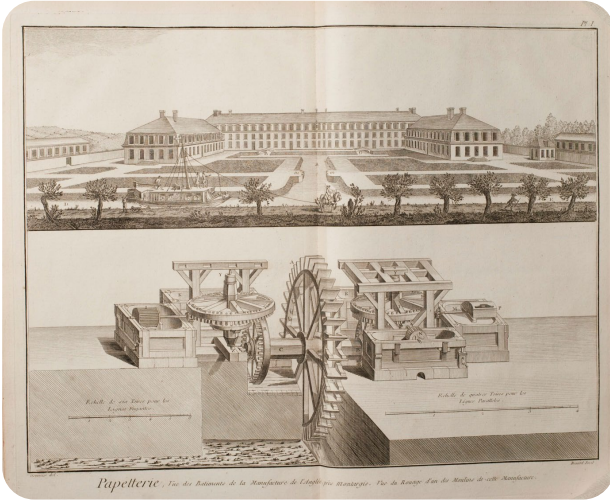
Diderot *Ansiklopedi* maddesinde şöyle yazmıştır: "Bir ansiklopedi gerçekleştirme girişiminin, ancak bir felsefe çağında olanaklı olduğunu söyledim. Gerçekten de böyle bir yapıt, kaypak beğenili yüzyıllarda pek rastlanmayan bir ataklık gerektirir." (Diderot ve D'Alembert, 2018:174). Bu felsefe çağının ve ataklığının toplumsal değişim gereksiniminden ve sınıflar mücadelesinden kaynaklandığına kısaca değinildi. Engels'in şu notu da hatırlanmalıdır:

Ama Descartes'tan Hegel'e, Hobbes'dan Feuerbach'a giden bütün bu dönem boyunca filozoflar, sanıldığı gibi hiç de saf aklın gücüyle ileriye itil-

memişlerdir. Tersine, gerçekte onları ileri iten şey, özellikle doğabilimdeki ve sanayideki gitgide daha coşkunlaşan büyük ilerlemedir (Engels, 2011:24).

Ansiklopedi'deki felsefe hem bu hızlı gelişmeden etkilendir, hem de üretici güçlerin gelişmesi için sistematik bir katkı sunar. Tek tek zanaatkar atölyeleri ziyaret edilmiş, ustalardan üretim süreci, alet ve makineler ve terminoloji hakkında bilgi alınarak belgelenmiştir. Üretim süreci ve aletlerin ayrıntılı gravürlerine, ressamlara çizdirilerek *Ansiklopedi*'de yer verilmiştir (Usta, 2017). Diderot *Ansiklopedi* maddesinde *üretici güçlerin gelişmesi hakkında şöyle diyecektir:*

Zanaatların kullandıkları terimlerde, makinelerde, yöntemlerde, her gün büyük değişiklikler oluyor. Bir kimse yaşamının bir bölümünü zanaatların be-timlenmesine verse ve daha sonra bu zahmetli çalışmadan bıkip daha eğlenceli ama daha az yararlı işlerle uğraşsa ve yazdığı yapıt çekmecesinde kapalı kalsa, aradan daha yirmi yıl geçmeden *şaşırtıcı, ilginç, hoş giden ve belli bir anda önem kazanmış şeylerin yerine, yanlış fikirlerin, köhne yöntemlerin, işe yaramaz ve terk edilmiş makinelerin geçtiğini görecektir* (Diderot ve D'Alembert, 2018:166).

Şekil 2. Ansiklopedi'de yer alan gravürlerden biri: Kağıt değirmeni.
Kaynak: <https://libraries.mit.edu/exhibits/diderots-encyclopedia-exhibit-preview/>

Son olarak aslında başlı başına üzerine makale yazılabilecek bilimlerin sınıflandırılmasına değinmek gerekir. Bacon'un yaptığı sınıflandırma Diderot tarafından ele alınarak geliştirilmiştir (Diderot ve D'Alembert, 2018, ss. 135-143). Eskiden tanrıbilim her şeyin üstünde ve her şeyi kapsayıcıyken, doğa ve toplum tarihine dayanan sınıflandırmada sadece küçük bir ara başlık haline gelmiştir.

1.4.2. Toplumsal Yaklaşım

Fransız yazınında daha önce rastlansa bile "toplumsal" kavramının metinlerde kullanım sıklığı *Ansiklopedi* ile birlikte bir sıçrama göstermiştir (Mintzker, 2008). Bu durum daha önce tanrının etkisi ile açıklanan olaylarda artık bağımsız bir etken olarak toplumun yer almayla

başladığını gösterir.

Öte yandan *Ansiklopedi* bir paradoksa işaret eder: "Ansiklopedi açtığı güçlü ideolojik cephe ile Fransız Devrimi'nin başlıca hazırlayıcılarından biri olarak kabul edi-

Şekil 3. Denis Diderot'un Rusya ziyareti esnasında ressam Dimitri Levitzki (1735-1822) tarafından yapılmış yağlıboya portresi.

Kaynak: https://arhive.com/dmitrylevitzky/works/378403-Portrait_Of_Denis_Diderot

lirken kendisi devrimci değildir" (Harman, 2011:243). Fransız Devrimi'ni hazırlamıştır, çünkü feodal düzeni koruyan ideolojiyi delik deşik edecek bir zihinsel egzersiz sunmuştur. Öte yandan devrimci değildir çünkü burjuvazinin feodal devleti ele geçirerek yıkmasından ve yerine bir burjuva devletin kurulmasından bahsetmez. *Ansiklopedi* genel olarak aydın ve bilgili bir hükümdarın yönetimini veya meşruti demokrasiyi savunur. Din ve devlet işleri ayrılmalı, eğitim din insanlarının kontrolünden kurtarılmalıdır (Hilav, 2018:15).

Siyaset konusundaki naiflik Diderot'un daha demokratik ve aydın bir hükümdar yaratma amacı ile 1773'te Rusya İmparatoriçesi Katerina'yı ziyaret etmesine yansımıştır. Bu aylar süren ziyaret *hüsranla* sonuçlanacaktır. Ne söz verildiği gibi *Ansiklopedi* Rusya'da basılabilmiş, ne de herhangi bir reforma Katerina istekli olmuştur. Katerina'nın Diderot'a şunu söylediği yazılır: "Siz bir filozof olarak, üzerine yazabileceğiniz her şeyi yüklenebilen kâğıt üzerinde çalışırken; ben zavallı İmparatoriçe, kâğıttan çok daha duyarlı olan insan derisi üzerine çalışıyorum" (Walicki, 1987:5-6).

Diğer yandan burjuvazinin niteliği ekonomik programa özel mülkiyetin ve liberalizmin savunulmasıyla yansır. Mülkiyet maddesi burjuvazinin düşüncesini olduğu gibi açığa vurur: "İnsanlar, kendi para ve mülklerinden

yararlanmaları konusunda kendilerini hiç kimsenin rahatsız etmemesini isterler; dolayısıyla tüm toplum düzeninin korunması ve sürdürülmesi için, eldeki zenginliklerin bir bölümünün vergi olarak verilmesi de kabul edilmiştir. (Diderot ve D'Alembert, 2018:344). *Ansiklopedi* köle ticaretine karşı eşitliği savunur ama sömürgeciliğe karşı değildir.

... sömürgelerin, metropol olmadan başlarının çaresine baktıkları zaman yararlı olmaktan çıktıklarıdır ve dolayısıyla, egemenlik altına alınmış ülkeye uygun düşecek biçimde, bir sömürge'deki sanatları ve tarımı, şu ya da bu nesneyle sınırlamak, durumun gerektirdiği bir yasadır (Diderot ve D'Alembert, 2018:392).

Görüldüğü gibi en ilerici döneminde bile burjuvazi sömürücü karakterini dışa vurmaktadır.

SONUÇ

Ansiklopedi 18. yüzyılda burjuvazinin ideolojik cephesini oluşturarak olağanüstü bir aydın emeği ile Fransız Devrimi'ni hazırlayan bir işlev görmüştür. Bir yanıla Fransız Devrimi'nin tesadüfen olmadığını, öncesinde önemli bir aydınlanma ve kurulu düzene ideolojik saldırı dönemini içerdiğini gösterir.

Siyasi iktidarın ele geçirilmesi anlamında naif de olsa feodal düzeni koruyan bütün kurumlar başta kilise ve din olmak üzere kıyasıya eleştirilmiştir. *Ansiklopedi* felsefi anlamda içerdiği ittifaklar ve burjuva niteliği nedeniyle homojen değildir, metafizik ve idealizmin çeşitli biçimlerini içerir; ancak işçi sınıfının bağımsız programı ve dünya görüşünün ortaya çıktığı 19. yüzyıla kadar diyalektik materyalist düşüncenin nüvelerini de barındırmıştır.

Son olarak *Ansiklopedi*'deki fikir ve bilgilerin aşılmasına ilişkin Diderot'nun *Ansiklopedi* maddesindeki bir cümlesini hatırlayalım:

Ama sözlük ya da ansiklopedi gibi bir yapının köhneleşmesine ve küçümsenmesine özellikle yol açacak olan şey, insanların düşünüşünde ve ulusal karakterde gerçekleşecek büyük değişikliktir, yani devrimdir (Diderot ve D'Alembert, 2018:168).

KAYNAKLAR

- Avşar, Z., Kaya, E. E., ve Omur, S. (2018). Toplumsal ve siyasal bir proje: Ansiklopedi ve ansiklopedizm. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, ss. 219-235. DOI:10.31123/akil.442134.
- Conner, C. (2013). *Halkın bilim tarihi*. Z. Çiftçi Kamburoğlu (Çev.). 3. Baskı, Ankara: TÜBİTAK.
- Cresson, A. (1997). *Diderot*. A. Bezirci (Çev.). 4. Baskı, İstanbul: Evrensel Kültür.
- Diderot & D'Alembert (Ed.). (2018). *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, S. Hilav (Çev.). 4. Baskı. İstanbul: YKY Yayınları.

- Diderot, D. (2012). *Körler üzerine mektup, Sağır ve dilsizler üzerine mektup*. A. Cemgil ve D. Cemgil (çev.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Engels, F. (2011). *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman felsefesinin sonu*. S. Belli (Çev.), 5. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Engels, F. (2012). *Ütopik sosyalizm ve bilimsel sosyalizm*. Yayın Kurulu (Çev.), 11. Baskı, Ankara: Sol.
- Faulkner, N. (2012). *Marksist dünya tarihi*. T. Öncel (Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.
- Gribbin, J. (2014). *Bilim tarihi*, B. Gönülşen (Çev.), İstanbul: Alfa Bilim.
- Harman, C. (2011). *Halkların dünya tarihi*. U. Kocabaşoğlu (Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.
- Hilav, S. (2018). *Ansiklopedi ve aydınlanma felsefesi. Diderot & D'Alembert (Ed.), Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, S. Hilav (Çev.). 4. Baskı. İstanbul: YKY Yayınları.
- Hof, U. I. (2004). *Avrupa'da aydınlanma*. Ş. Sunar (Çev.), İstanbul: Literatür.
- https://arhive.com/dmitrylevitzky/works/378403-Portrait_Of_Denis_Diderot (Son erişim: 20.02.2022)
- <https://libraries.mit.edu/exhibits/diderots-encyclopedia-exhibit-preview/> (Son erişim: 04.02.2022).
- Lana, J. L. (2000). Natural History and Encyclopedie. *Journal of the History of Biology*, 33, 1-25.
- Maurois, A. (1980). *Voltaire, Hayatı ve Eserleri*, C. Yazansoy (Çev.), İstanbul: Rado Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2009). *Kutsal Aile ya da Eleştirel eleştirinin eleştirisi*. K. Somer (Çev.), 4. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Mintzker, Y. (2008). "A word newly introduced into language": The appearance and spread of "social" in French enlightened thought, 1745-1765. *History of European Ideas*, 34, 500-513.
- Nalçacı, E. (2017). *Bilim tarihinin neresindeyiz?* (E. Nalçacı, Ed.), Tarihselci yöntem ve bilim tarihi, İstanbul: Yazılama, ss. 11-39.
- Nalçacı, E. (2017). *Lamarck ve Fransız Devrimi* (E. Nalçacı, Ed.), Tarihselci yöntem ve bilim tarihi, İstanbul: Yazılama, ss. 43-52.
- Ponce, A. (2018). *Kronoloji. Diderot & D'Alembert (Ed.). (2018). Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, S. Hilav (Çev.). 4. Baskı. İstanbul: YKY Yayınları.
- Price, R. (2012). *Fransa'nın kısa tarihi*. Ö. Akpınar (Çev.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Ribard, A. (2015). *İnsanlık tarihi*, H. Saygılı (Çev.), 2. Basım, İstanbul: Evrensel.
- Ronan, C. A. (2005). *Bilim tarihi*. E. İhsanoğlu ve F. Günergun (Çev.), 4. Basım, Ankara: TÜBİTAK.
- Soboul, A. (1969). *Fransız İnkılabı tarihi*. Ş. Hulusi (Çev.). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Tanilli, S. (1984). Bir yüzyılı sırtında taşıyan dev: Diderot. *Bilim ve Sanat*, 41, ss. 32-34.
- Tanilli, S. (2007). *Yüzyılların gerçeği ve mirası*. 4. Cilt. 3. Baskı, İstanbul: Alkım.
- Tekin, E. C. (2020). Kitap tarihi araştırmalarının önemli bir alanı: Ansiklopedilerin gelişimi ve ansiklopedi kültür araştırmalarının önemi. *ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 195-214.
- Usta, S. (2017). *Ansiklopedi'nin baş editörü ve halkçı materyalist Denis Diderot (1713-1784)*. *Bilim ve Gelecek*, 156, ss. 24-27.
- Walicki, A. (1987). *Rus düşünce tarihi, 1760-1900, Aydınlanmadan Marksizme*. A. Şenel (Çev.), Ankara: V yayınları.
- www.parisology.net/diderot-and-dalembert (Son erişim: 4.02.2022)